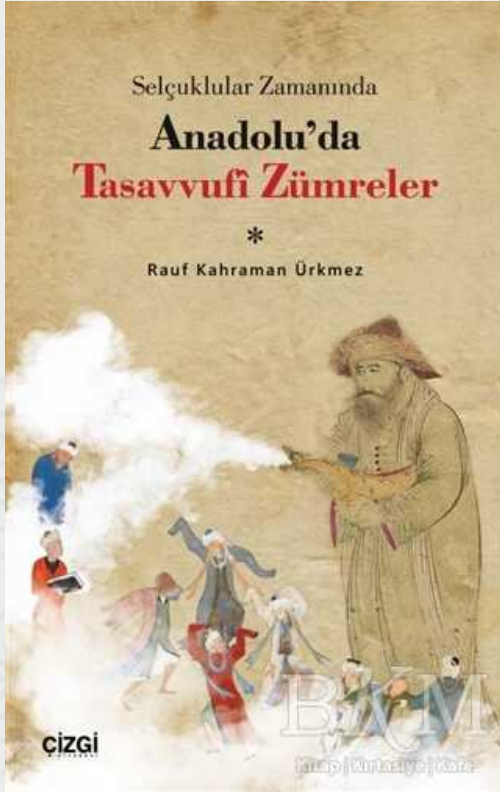

SELÇUKLULAR ZAMANINDA ANADOLU'DA TASAVVUFÎ ZÜMRELER

Ürkmez, Rauf Kahraman (2020). *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Tasavvufî Zümreler*

Konya: Çizgi Kitabevi ISBN: 978-605-196-402-7, 1.Baskı, 456 s.

Halil BALTACI*

Türklerin Anadolu'yu fethedip Müslüman yurdu hâline getirmelerinin başlangıcı olan XII-XIII. Yüzyıllara dair tarih çalışmaları, araştırmacıları zorunlu olarak tasavvuf ve tasavvufî zümrelerle yüz yüze getirmektedir. Anadolu'nun Müslümanlık tarihi, bir bakıma tasavvufî tarihi de demek olduğundan, tarih alanında, tasavvufî düşünce ve kurumlara dair çalışmaların dikkate değer sayıda çoğaldığı görülmektedir. Bu metinde tanıtıp değerlendirmeye çalıştığımız *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Tasavvufî Zümreler* adlı kitap da tarih alanında çalışan bir araştırmacı olan Rauf Kahraman Ürkmez'in, bu kabil çalışmalarından birisidir. Ürkmez'in önsözde verdiği bilgilerden, bu kitabını, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı'nda, Mustafa Demirci danışmanlığında hazırladığı *Menâkıbnâmeler Göre XIII. Yüzyıl Selçuklu Anadolusu'nda Tasavvufî Zümreler* adlı doktora tezinden

üreterek neşrettiği anlaşılmaktadır (s. 10).

Kitap; giriş ve dört bölüm, sonuç, kaynakça ve dizinden oluşmaktadır. Öncelikle girişte belirlenen ve akademik bir çalışmanın gerektirdiği; amaç, kapsam, yöntem ve kaynaklara dair vâdedilen hususların, kitap boyunca, ilmî bir disiplin içinde başarıyla yerine getirildiğini baştan söylememiz gerekir. Araştırmacının bu çalışmayı yapmasının amacı; dönem hakkında bilgi veren "menâkıbnâme"leri esas alarak XIII. Yüzyılda Anadolu'da faaliyet gösteren tasavvufî zümreler hakkında bilgi vermektir. Kitabın bina edildiği temel menâkıbnâme türü eserlerin bir listesi şöyledir: *Menâkıb-ı Evhâdüddîn-i Kirmânî*, Mertol Tulum'un ifadesiyle *Nâme-i Kudsî*; Ahmet Yaşar Ocak ve İsmail Erünsal'ın tanımlamasıyla *Menâkıbü'l-kudsiyye, ed-Dürri's-semîn, Regâybü'l-gayb*,

* Doç. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı.
hbaltaci@erzincan.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-6163-8938>.

Risâle-i Sipehsâlâr, Menâkıbü'l-ârifin, Vilâyetnâme-i Hünkâr Hacibektâş, Vilâyetnâme-i Hacım Sultan, Tuffâhü'l-ervâh ve Nefahâtü'l-Üns. Bunun yanında, araştırmacının çeşitli dönemlere ait vakfiyeler, kronikler, seyahatnâmeler, tapu tahrir kayıtları ve arşiv belgelerine dayalı şehir çalışmaları içeren kaynakları değerlendirdiği, geçmiş ve modern döneme ait çalışmalara ait zengin bir kaynakça oluşturulduğu görülmektedir. Bu bağlamda menâkıbnâmeler üzerine çalışma yapan M. Fuad Köprülü, Abdulkâî Gölpınarlı, Bediüzzaman Firüzanfer, Tahsin, Yazıcı, Irene Melikoff, A. Yaşar Ocak, Ahmet T. Karamustafa vb. isimler çalışmada dikkate alınan son dönem araştırmacıları olarak dikkat çekmektedir. Araştırmacı kendi çalışmasına benzer araştırmalarıyla bilinen Ali Üremiş, Seyfullah Kara, Resul Ay ve Haşim Şahin'e ait çalışmalar hakkında bilgi verip kendi çalışmasıyla ortak ve ayrışan yönlerine işaret etmektedir. (s. 15-42). Ürkmez'in, zikredilen araştırmacıların kullanmadığı bazı yeni kaynaklardan istifade etmiş olması dışında, bu çalışmalarla kendi çalışması arasındaki farkı net biçimde ortaya koyamadığı söylenebilir. Zira zikredilen çalışmaları bilen kimselerin, kitap boyunca, bu çalışmayı diğerlerinden ayıran hususlar veya yaklaşım tarzına dair merakının giderildiğini söylemek zordur.

Giriş bölümünde ayrıca menkıbe/menkâbe ve menâkıbnâme kavramları kısaca tanıtılmış, tarihçiler için kaynak olması bakımından menâkıbnâmelerin imkân ve sınırları tartışılmıştır. Ürkmez'e göre tarihçiler için önemli veriler barındıran menâkıbnâmelerin, "menkıbe unsurları ayıklanarak ya da menkıbe cilası kazanarak hareket edildiğinde, geride menâkıbnâmenin işaret ettiği devrin dinî ve fikri hayatına dair bilgiler, folklorik unsurlar, tartışma konuları ve sosyokültürel yapıya ilişkin detaylar kalmaktadır." Araştırmacı buradan hareketle bu çalışmada; Kâzerûnî, Evhâdî, Kübrevî, Vefâî, Rifâî, Ekberî, Bektâşî, Mevlevî ve Kalenderî zümrelere ait değerlendirmeleri, meselenin tasavvuf tarihi ve uygulamalarını gösteren dinî tarafından ziyade daha çok sosyal, toplumsal ve kültürel yönüyle ele alacağını ve menâkıbnâmeleri bu bakımdan muhteva analizine tâbi tutacağını söylemektedir. Ancak çalışmanın, metin boyunca -tabiatı gereği- tasavvuf tarihi ve düşüncesi çerçevesinde şekillendiği görülmektedir.

"Tasavvufî Zümrelerin Oluşumu, Gelişimi ve Yayılışı" başlığını taşıyan, kitabın omurgası denilebilecek oldukça geniş birinci bölümünde, zikredilen tasavvufî zümreler hakkında bilgi verilmektedir. Bu manada XI-XII. Yüzyılda Anadolu'da Kâzerûnîler dışında tasavvufî bir zümreden söz edilemeyeceği dile getirilmiş, bu tarikat mensuplarının "cihat ve gaza" konusundaki özelliklerine dikkat çekilerek "muharip ve mübellîğ" olmaları öne çıkarılmıştır. Araştırmacıya göre XVI. Yüzyılda diğer tarikatlar içinde eriyinceye kadar Anadolu'da faal olan Kâzerûnîlerin, Bursa, Konya, Kayseri, Erzurum ve Edirne gibi şehirlerde zâviyeleri mevcuttu (s. 45-53).

Kitapta Kâzerûnîlerden sonra, Sühreverdîyye'nin bir kolu olan Evhâdîyye Tarîkatı ve mensupları ele alınmıştır. Bu tarikat, tasavvufî düşüncesi vahdet-i vücûd ve şâhidbâzîlik üzerine kurulu, ahîlik ve fütüvvet teşkilatının kurulmasına katkı sağladığı kabul edilen "yüksek zümre Kalenderî"lerinden Evhâdüddîn Kirmânî'ye nisbet edilmektedir. *Menâkıb-ı Evhâdüddîn-i Kirmânî* esas alınmak suretiyle Kirmânî'nin hayatı ve ailesi hakkında bilgiler verilmiş, dönemin tasavvuf büyükleriyle ilişkisine

değnilmiş, halîfeleri tanıtılmıştır. Bu bölümde dikkat çeken önemli bir detay, Şeyh Şihabüddîn Sühreverdî'nin vefatından sonra hankâh şeyhliğini ve fütüvvet teşkilatına bağlı şeyhlerin liderliği (şeyhü's-şuyûh) görevine getirildiği bilgisidir. Ancak kendisinin de kısa bir süre sonra 635/1238 vefat ettiği anlaşılmaktadır. Bu bölümde ahîlerle ilişkisi göz önüne alındığında, Kirmânî'nin, Mikail Bayram'ın tartışmaya açtığı Ahî Evran'ın kayınpederi olup olmadığı meselesinin tartışılmamış olması bir eksiklik olarak not edilebilir (s. 53-80).

Harezm bölgesinde kurulan tarikatlardan birisi olan ve kurucusu Necmeddîn-i Kübra'ya atıfla "Kübrevîlik" şeklinde isimlendirilen tarikat da esasında Sühreverdîliğin bir kolu kabul edilmektedir. Bu tarikatın Anadolu'ya tesiri, Kübrevîliğin buradaki temsilcisi Necmeddîn-i Dâye üzerinden değerlendirilmiş, hayatı hakkında genel bilgiler verildikten sonra tarikatın tasavvuf anlayışı ve uygulamaları hakkında kaynak eser olan *Mirsâdü'l-ibâd* adlı eserine dikkat çekilmiştir. Onun; Sühreverdî, Mevlânâ, Sadreddîn Konevî ve Evhâdüddîn Kirmânî ile görüştüğü anlaşılmaktadır. Ürkmez'e göre bütün çabalara rağmen Kübrevîlik Anadolu'da tutunamayan tarikatlardan birisidir (s. 81-94).

Anadolu Selçukluları dönemine olumsuz etkisi bulunan Babaî isyanıyla anılan Vefâiler, bu kitapta tanıtılan tasavvufî zümrelerden bir diğeridir. Çalışmada Elvan Çelebî'nin *Menâkıbü'l-kudsiyye* adlı eseri esas alınmış bu çerçevede Dede Garkın, Baba İlyas ve halîfeleri hakkında bilgi verilmiş, tarikat Ebu'l-Vefâ Bağdâdî'ye nisbet edilmiştir. Bu bölümde araştırmacının "Babaîlik" adında bir tarikatın olmadığı, Babaîliğin Vefâiyye'ye nispet edilmesi gerektiğine dair tespiti yerindedir. Baba İlyas ve müritleri hakkında genel bilgiler verilmiş, onun isyandaki rolü değerlendirilmiş, Türkmen boyları üzerindeki hâkimiyeti, dinî reislikle siyasî kişiliği birleştiren karizmasında aranmıştır. Ancak çalışmada yeterince dikkat çekilmese de bu isyanın; siyasî, sosyal ve toplumsal talepler, ekonomik sıkıntılar, yerleşme konusundaki zorluklar ve yönetimdeki zaafılar gibi başka sebeplerini gözden kaçırmamak gerekir.

Baba İlyas'ın halifeleri hakkında bilgi verilirken bu konuda neredeyse yegane eser olan *Menâkıbü'l-kudsiyye*'ye işaret eden Ürkmez, Baba İlyas'ın; Hacı Mihman, Aynü'd-Devle, Şeyh Osman ve Bereket Hacı gibi halifelerini zikredip Şeyh Edebalı'nın Ertuğrul Gazi ile ilişkisini ve Osmanlı'nın kuruluşuna tesir ettiğini hatırlatır. Benzer şekilde Elvan Çelebî'nin verdiği bilgiler ışığında Muhlis Paşa'nın zorlu hayatı mercek altına almıştır. Muhlis Paşa'dan sonra oğlu Âşık Ali Paşa'nın yerini aldığı ve sünnî karakteri baskın bir sûfî olduğu dile getirilmektir. Bu bölümde dikkatimizi çeken bir husus da başka kaynaklarda Baba İlyas'ın halifesi olarak tanıtılan Hacı Bektâş-ı Velî'nin halife değil, "bağlısı" olarak tanıtılmasıdır (s. 94-116).

Seyyid Ahmed b. Ali er-Rifâî'ye (ö. 578/1182) nisbet edilen ve İslam dünyasının ilk tarikatlarından birisi kabul edilen Rifâiyye'nin, daha piri sağken teşkilatlanmasını tamamladığı ve XIII. Yüzyılda Anadolu topraklarında faaliyette olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu'da esas yayılmanın Şemseddin Ahmed, Tâceddin Muhammed ve Ahmed-i Kûçek isimindeki dede, baba ve torunun oluşturduğu kuşakla gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu bölümde dikkat çeken husus Rifâîlerin daha çok "tuhaf dış görünüşleri ve alışılmamış dışındaki hâl ve tavırları ile yerleşik dinî ve

toplumsal yapıya karşı muhalif karakter arz eden kimi sûfiler” olarak tanımlanması, “Burhan” denilen “ateşe girme, kızgın demiri ağzına alma, kamçıdan kan akıtma, zehirli hayvanlarla oynama vb.” tuhaf davranışlara dikkat çekilmiş olmasıdır. Ayrıca Rıfâîlerin Konya başta olmak üzere çeşitli Anadolu şehirlerinde zâviyeleri olduğu, Mevlevîlerle olan iyi ilişkilerine değinilmiştir. Bektâşî çevresiyle de ilişkisi olduğu değerlendirilen Seyyid Mahmud Hayrânî'nin “Üveysî yolla” Seyyid Ahmed er-Rifâî'den terbiye gördüğü ve Rıfâî olduğu dile getirilmiştir. Seyyah İbn-i Battuta'nın, o dönemde Anadolu'daki Rıfâî dergâhları hakkında verdiği bilgilerin de kayda değer olduğu anlaşılmaktadır (s. 117-138).

İbnü'l-Arabî'nin fikirleri kabul eden talebe ve takipçileri için kullanılan Ekberîler başlığı altında İbnü'l-Arabî'nin hayatına kısaca temas edilmiş, talebe ve takipçilerinden önemli olanlar hakkında bilgiler verilmiştir. Özellikle “Şehy-i Kebîr” olarak bilinen ve dönemin tarikat büyükleri ile temasta olan Sadreddîn-i Konevî, önemine binaen geniş şekilde ele alınmıştır. Araştırmacının temel kaynaklarından olan *Regâiyibü'l-Menâkıb*, Konevî'nin menkıbelerini ihtiva eden bir eser olarak göze çarpmaktadır. Bu bölümde Konevî'nin babası Mevdüddîn İshak'ın bir Endülüs göçmeni olması ve İbnü'l-Arabî ile ilişkisi dikkat çeken bir ayrıntıdır. Aktarılan bilgilere bakılırsa Evhâdüddîn Kirmânî'nin Konevî'nin şahsiyeti üzerindeki tesiri bilinenden fazladır. Zaman içinde faaliyetleriyle Selçuklu başkentinin Ekberî mektebinin merkezi hâline geldiği anlaşılmakta, Ekberî geleneğin; *Fusûsü'l-hikem*'in ilk tam şerhini yapan Cendî, *Lemaât* sahibi Irâkî, Fergânî ve Kâşânî gibi önemli isimleri hakkında bilgi verilmektedir. Dönemin kudretli yöneticilerinden Süleymân Pervâne ile Ekberîlerin iyi ilişkiler geliştirdiği anlaşılmaktadır (s. 139-160).

Bu çalışmada –bilgi ve belgenin de çokluğundan olsa gerek- en geniş ve detaylı bölümü Mevlevîler oluşturmaktadır. Bu bölümde babası Bahaüddîn Veled hakkında bilgi verilmiş, Kübrevîlik'le ilişkisine kısaca değinilmiş, Kübrevî bir şeyh olamayacağına dair kanaat izhar edilmiştir. Ürkmez'e göre onu klasik bir tarikat şeyhi yerine maneviyat yönü kuvvetli bir âlim olarak değerlendirmek daha doğrudur. Ardından Bahaüddîn Veled'in Belh'ten başlayıp Konya'da neticelenen Anadolu yolculuğuna değinilmiştir.

Bu çalışmada Mevlânâ hakkındaki bilgiler sunulurken kişisel tarihinden ziyade, daha çok onun mânevî tarafını ortaya koyan hususlara dikkat çekildiği görülmektedir. Bu manada babası Bahaüddîn Veled, Seyyid Burhâneddîn Tirmîzî ve Horasan Melâmetîlik anlayışını kendisine ulaştıran ilâhî aşk ve cezbeye dayalı, zühdü ihmal eden Kalenderî tasavvuf anlayışı ile Şems-i Tebrîzî'den söz edilmektedir.

Seyyid Burhâneddîn'in hakkında bilgi verilirken, onun, şeyhi Bahaüddîn Veled'in ölümü üzerine Anadolu'ya gelmesi üzerinde duran Ürkmez, babasının tasavvufî mirâsı ve tarikat uygulamalarını Mevlânâ'ya aktaran kişi olarak sunar. Ancak ister istemez Seyyid Burhâneddîn'in uzun yıllar ayrı kaldığı şeyhi Bahaüddîn Veled'den ne şekilde istifade ettiği, babasının yanında yaşı da belli bir olgunluğa ulaşan Mevlânâ'nın bu mirâsı neden babasından bizzat almadığı, B. Veled'in hangi tarikat geleneğine bağlı olduğu, tarikat uygulamalarının nelerden oluştuğu vb. sorular akla gelmektedir. Doğrusu, belki de çalışma sınırlarını aşmamak adına bu sorulara cevap verilmemiştir.

Zâhirî ilimlerde yetişmiş müderris-sûfî tipinin iyi bir nûmunesi olan Mevlânâ'nın, Konya'da belli bir şöhret yakalamış "sahv" ehli bir mutasavvıfın, pek çok şeyden vazgeçip tasavvufta aşk, vecd ve cezbe ehli "sekr" tavrını benimseyen birisi olmasında Şems-i Tebrîzî ile tanışması ve büyük bir coşkuyla kendisine bağlanması üzerinde durulmaktadır. Şems hakkında bilgi verilirken Ebubekir Sellebaf ve Kübrevî halifesi Baba Kemal Cendî'ye işaret edilmesinden, Mevlânâ'nın yolunun bir kez daha Kübrevîliğe çıktığı görülür. Şemsin kaybolması meselesine dair kaynaklardaki belirsizliğe işaret eden Ürkmez, bu konuda kayda değer bilgilerin şaşırtıcı bir şekilde *Vilâyetnâme-i Hacı Bektâş-ı Velî* de ortaya çıktığını ve bazı hususların burada aydınlığa kavuştuğunu söylemektedir. Konunun devamında Mevlânâ'nın Selahaddin Zerkûb, Çelebî Hüsameddîn gibi hemdemi olan yakınları hakkında bilgiler verilmiş, bunların Mevlevî geleneğine katkılarına dikkat çekilmiştir. Zerkûb'un Şems ile aynı kaderi paylaşmaktan son anda kurtulduğu bilgisi, Çelebî Hüsameddîn'in özellikle Mesnevî'nin yazılması, Mevlânâ Türbesi'nin inşâsı, Sema ve *Mesnevî* kıraati gibi konulardaki payı şüphesiz zikre değer bir husustur. Mevlevîliğin adab ve erkânıyla sistemleştirilmesinde önemli payı olan Sultan Veled, Mevlevî çevresiyle araları iyi olmadığı ahîlerle ilişkilerin düzeltilmesi konusunda inisiyatif aldığı anlaşılmaktadır. Anadolu'da başta Konya olmak üzere önemli Mevlevî büyüklerinin tanıtıldığı, bazı kadın müritlerle şâir ve ediplerinde yer aldığı bölüm tarîkatın gelişimi ve Anadolu'ya yayılımı konusunda da ayrıntılı bilgiler içermektedir (s. 160-233).

Hacı Bektâş Velî'nin tarîkat pîri olarak kabul edildiği Bektâşîler, kitapta yazarın en üretken olduğu, konuyla ilgili fikirleri tartışıp konuya dair tahliller yaptığı bölüm olarak göze çarpmaktadır. Ortaya çıkış safhasına dair tarihî bilgilerin menkıbelerle perdelendiği tarîkatlar içinde Bektâşîliği özellikle anmak gerekir. Eldeki az malzemeye rağmen üzerinde en çok tartışılan ve yeni fikirlere ulaşılan tarîkat büyüklerinden Hacı Bektaş-ı Velî'nin kişiliği en az tarîkat tarihi kadar belirsizliklerle doludur.

Ürkmez, bu bölümde Bektâşîliği oluşum ve gelişim dönemi olarak iki devrede inceleyip, Hacı Bektaş'ın yaşadığı dönemi ve ilk Bektaşîleri ele almıştır. Hacı Bektaş'ın hayatı, tartışmalı kimliği, hangi geleneğe bağlı olduğu ve Sulucakarahöyük hayatını karşılaştırmalı olarak ele alındığı bu bölümde, *Vilâyetnâme-i Hümkâr Hacı Bektâş*, *Menâkıbü'l-Kudsiyye*, *Vilâyetnâme-i Hacım Sultan* ve Âşık Paşa'nın verdiği bilgiler değerlendirilmiştir. Yakın dönemde yapılan tartışmalar ışığında onun Yesevîlik veya Haydârîliğe mensubiyeti; tarîkat kurmaktan uzak meczup bir şahsiyet olduğuna dair görüşler tartışılmıştır. Ürkmez, nihayetinde pek çok araştırmacı gibi onu, Vefâî-Babaî çevreyle izah etmek gerektiğini dile getirip onu Baba İlyas üzerinden Vefâiyye'ye nisbet etmektedir. Eseri *Makâlât* hakkında bilgi verirken Rıza Yıldırım'ın görüşlerinden hareketle eserde "Alevî/Şîî" (bu iki inanç grubunun bu şekilde aynı anlamda ve birlikte kullanılması doğru değildir) eğiliminin olmamasına ve Sünnî karakterine dikkat çeker. Ancak onun, tarîkatını başta Çepni Oymağı olmak üzere konargöçer Türkmenler arasında yaydığını, "halk İslâmî" olarak adlandırılan kitâbî ve fikhî İslam anlayışından farklı, şer'î konular ve ibadetlerdeki gevşek tutumuyla, eklektik unsurları barındıran farklı bir İslam anlayışına sahip olduğunu hatırlatır.

Ürkmez'in Hacı Bektaş'la birlikte zikrettiği ilk Bektâşîler olarak Kadıncık Ana, Yunus Mukrî, Hacım Sultan, Geyikli Baba ve Geyikliler Cemaati, Şeyh Dede Bâlî'nin Anadolu'nun batı ve güneybatı bölgelerinde faaliyette oldukları, İslamlaşma sürecine katkı sağladığı, özellikle kabul gördükleri Türkmenler vasıtasıyla Hacı Bektaş-ı Velî kültürünün yayılıp kökleşmesine katkı sağladıkları görülmektedir (s. 234-279).

Birinci bölümde tasavvuf zümreleri konusunda son olarak Kalenderîler üzerinde durulmuştur. Kalenderî tarifi yapılmış, bu konuda Ahmet Yaşar Ocak ile Ahmet T. Karamustafa'nın eserlerine atıfta bulunulmuş, Melâmetîlik'ten Cevlâkiyye'ye, oradan "yeni zühd akımına" bir takım değerlendirmeler paylaşılmıştır. Kitapta Bektâşîler, Haydârîler, Câmîler ve Abdâlân-ı Rûm Kalenderî halkaları olarak zikredilmiş, Kalenderîliği bir tarîkat hâline getiren Cemâleddîn Sâvî'nin halife ve temsilcilerinden Ebû Bekir-i Niksârî, Ömer- Girîhî, Hacı Mübarek-i Hayderî gibi isimler zikredilmekte, Mevlevî ve Bektâşîlerle ilişkilerine işaret edilmektedir.

Tasavvuf telakkisi, dış görünüşleri ve yaşam biçimlerinin insanlarda şiddete varan tepkilere sebep olduğuna işaret edilmiş, bununla beraber hepsini bir değerlendiremeyeceğini Ocak'ın "yüksek zümre" "popüler" Kalenderî tasnifinin doğru olduğu kabul edilmiştir (s. 279-291).

Kitabın **ikinci bölümünde** menâkıbnâmelere yansıyan olaylar ve bazı tartışmalı tasavvufî kavram ve uygulamalardan hareketle dönemin sûfilere arasındaki ilişkiler ele alınmıştır. Menâkıbnâmeleri, yazıldığı çevreyi yansıtan ayna olarak gören araştırmacı, XIII. Yüzyılda tarîkat çevrelerinin birbirine nasıl baktığına dair ilginç anekdotlara, aralarındaki rekabeti göstermesi bakımından kerâmet gösterilerine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, alışılmışın dışında ve insanlarda rahatsızlık uyandıran tuhafıkların bulunduğu Rifâî zikir törenlerine dikkat çekilmekte, menkıbelerin satır aralarından dönemin sosyal ve toplumsal hayatına dair bilgiler değerlendirilmektedir. Benzer şekilde Mevlânâ ve Sadreddîn Konevî'nin arasındaki ilişkiler tasavvuf anlayışı "sahv ve sekr" kavramları eşliğinde karşılaştırılmakta, ayrıca Allah'ın "enfüs ve âfâk"la bulunmasına dair tavırlarından hareketle Mevlevîlerle Evhâdîler tartışılmaktadır. "Afâk" ya da dış sûretlerden Allah'a ulaşmayı savunan Evhâdüddîn Kirmânî'nin "şâhidbâzî"liğine değinilmekte, bu tavrın tasavvuf tarihindeki izlerine dikkat çekilmektedir (s. 295-321).

Tasavvufî kurumlar başlığını taşıyan **üçüncü bölümde**, Anadolu'da İslam ve tasavvufun yayılması kadar imâr ve iskânı hakkında bilgi veren kurumlar olan tarîkat dergâhları, menâkıbnâmelerin verdiği bilgiler ışığında ele alınmıştır. Zâviye, tekke, dergâh, âsitâne vb. isimlerle çeşitli tarîkatlara ait zâviyeler hakkında bilgi verilmiş, basit binaların kompleks müesseselere dönüşüm süreci, bunların dine, sosyal yapılarla ve toplumsal gündelik hayata katkılarına değinilmiştir. Vakfiyelerdeki bilgiler değerlendirilerek tekkelerin ekonomik durumları ve toplum nezdindeki statülerine dair yorumlar yapılmıştır. Konya, Malatya, Sivas, Kayseri, Tokat, Kırşehir, Eskişehir, Uşak gibi şehirlerdeki Evhâdî, Mevlevî, Bektâşî, Ahî, Kalenderî zâviyelerinin faaliyetleriyle, dönemin yöneticilerinden başlayıp sıradan dervişlere kadar her kesimin hayatına bir şekilde tesir ettiği dile getirilmiştir. Tekkedeki gündelik hayat, ibadet ve zikir törenleri, ziyaretler ve ziyaretçiler, yemek ve sofrada kullanılan eşyalar,

boşalan tekkelere şeyh tayinleri, tarikatlar arası rekabet ve gerginlikler vb. pek çok konuda menâkıbnâmelerin değerlendirilmesi gereken önemli bilgiler ihtiva ettiği görülmektedir (s. 325-372).

Kitabın **dördüncü** ve son **bölümü** “Tasavvufî Zümrelerin Gayrimüslimlerle İlişkileri ve İhtida olayları” adını taşımaktadır. XIII. Yüzyılın, farklı din ve mezhebe ait insan grubunun Anadolu’daki toplumsal mozaîği göz önüne alınarak sûfî büyüklerin menkıbelerinden verilen örneklerle onların farklı din mensuplarıyla ilişkileri ve bu din mensuplarına müsmahaları sebebiyle ihtida olaylarına işaret edilmiştir. Bu konuda farklı bir tutum içinde olan İbnü’l-Arabî’nin, diğer dinlerin özüne bakışı ve bütün müsamahasına rağmen dönemin hükümdarına Hıristiyan tehdidini hatırlatıp ihtiyatlı olmasını hatırlatmasında muhtemelen henüz sıcaklığı hissedilen Haçlı Seferleri’nin etkisi olmalıdır.

Evhâdüddîn Kirmânî, Baba İlyas, Hacı Bektaş-ı Velî ve Mevlânâ Celaleddîn’den nakledilen menkıbelerde, başka din mensuplarının onların kendilerine olana saygı ve müsamahaları sayesinde Müslüman oldukları görülmektedir. İhtidaların bir kısmında sûfî büyüklerinin kerâmet izhar etmesi de esasen tasavvufta kerâmetin nerede ve ne şekilde gösterildiğine delil olması bakımından dikkate değerdir. İhtida hareketlerinde mezhep taassubundan uzak İslam anlayışının, tasavvufî İslam anlayışının mühtedileri birden bire kendi inanç ve kültür çevrelerinden koparıp tedirginlik yaşamalarına sebep olmadan, eski inançlarını da belli oranda içinde barındıran bir anlayışın etkisi olduğu ifade edilmiştir.

Bu bölümde dikkat çeken bir taraf, sûfî zümrelerin Moğollarla olan nispeten iyi ilişkileri, Moğolların Müslüman olmalarında ön ayak olduklarına dair menkıbelerin çokluğudur. Benzer şekilde Hacı Bektaş-ı Velî ve Mevlânâ hakkında ihtida meselesinde pek çok menkıbenin varlığı bunların diğer din mensuplarıyla yakın ilişkide olduklarını göstermektedir (s. 375-399).

Sonuç olarak XIII. Yüzyıl gibi tasavvufî kişilik ve zümrelerle oldukça zengin ve renkli bir dönemi, -menâkıbnâmeleri esas almakla birlikte- geniş tarihî kaynak ve malzemeye istinat ederek ortaya koyma konusunda, araştırmacının amacını büyük oranda gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. Kitaptaki anlatım ve üsluptaki canlılık ve akıcılık, dilbilgisi ve imlâdaki dikkatli ve titiz tavır, takdir edilmesi gereken hususlar olarak göze çarpmaktadır. Rauf Kahraman Ürkmez, ciddî emek ürünü olan bu çalışması sebebiyle takdir ve teşekkürü hak etmektedir.